

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

**СКРИННИК ЗОЯ ЕДУАРДІВНА**

УДК: 1:336.74: 316.28: 124.5

**ГРОШІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН  
У ВИМІРАХ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ**

Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія  
та філософія історії

Автореферат  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора філософських наук

ЛЬВІВ – 2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: **Мельник Володимир Петрович**, доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України

Офіційні опоненти: **Михальченко Микола Іванович**, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, керівник центру комплексних досліджень політичної науки

**Ільїн Володимир Васильович**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри економічної теорії

**Гринів Олег Іванович**, доктор філософських наук, професор, Київський міжнародний університет, завідувач кафедри політології

Провідна установа: **Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України**

Захист відбудеться “26” квітня о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 35.051.02 у Львівському національному університеті імені Івана Франка МОН України (79000, Львів, вул Університетська, 1; т.(0322) 74-20-22)

Із дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5).

Автореферат розіслано “23” березня 2007 року

Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради  
кандидат філософських наук, доцент

О.Б.Сінькевич

### ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність та доцільність дослідження.** Дослідження грошей як соціокультурного феномена актуальне у зв'язку з формуванням у сучасну добу стану суспільного життя, означеного поняттям “фінансова цивілізація”, під яким мають на увазі проникнення “економічного” на всі рівні соціокультурного буття людини. Які наслідки має цей процес в аспекті соціально-філософського дослідження? Різке зростання маси грошей, яка пронизує каналами свого обігу всі сфери соціального організму, перетворення на товари все нових явищ соціальної дійсності, які дотепер не мали грошового еквівалента, кількісне і якісне підвищення грошових стандартів добробуту обертаються для людини все більшою залежністю, уніфікацією, витонченістю соціального контролю над усіма її життєвими проявами. За результатами досліджень американської асоціації психологів та психіатрів, опублікованими у січні 2007 року, три чверті населення економічно розвинених країн щоденно переживають стрес, основною причиною якого є брак грошей та часу. При цьому існує стійка кореляція між прийняттям способу життя західного комерційного суспільства і наростанням напруженості, що має, окрім іншого, і виразні фізичні виміри, як, наприклад, стрімке зростання показників артеріального тиску і пов'язаних з ним захворювань в населення економічно розвинених країн. У XIX – XX століттях саме під впливом монетарних механізмів відбулися глибокі зміни у традиційних соціальних та духовних структурах західного суспільства. Людина опинилася у світі, в якому поставлені під сумнів фундаментальні моральні цінності, дискредитоване науково обґрунтоване освоєння світу, раціональні моделі поведінки загрожують утратою “всього святого”, а її власне життя зведене до нескінченної гонитви за грошима. Гроші перетворилися з інструменту економічної діяльності на один із вимірів людської долі, позаяк багатство та бідність – не лише зовнішні обставини життя, але й діапазон екзистенційних моделей, у якому людина переживає своє буття у світі, “почуття тріумфу” або почуття приниженості і стан фрустрації. Коли бідність перетворюється на норму й правило життя більшості членів суспільства, це не лише послаблює економічні передумови зростання в майбутньому, але розповсюджує суспільну психологію бідних людей, характерні риси якої – депресивність, заздрість, занижена оцінка власної значущості, примітивізація потреб та інтересів, фетишизація багатства й грошей, страх перед ними.

У цьому аспекті дослідження соціальної функції грошей набуває особливої значущості для України на тлі процесу докорінної трансформації, метою якої проголошено розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки. Ринкова трансформація має не тільки економічний аспект, але й світоглядний: крах ідеологічної доктрини соціалізму був ударом по системі переконань мільйонів людей, які втратили не просто роботу, заощадження, добробут, але й упевненість в упорядкованості, стабільності, розумності та моральності суспільства, в якому вони живуть. Прагнення до добробуту країни, яке спонукало до ринкових перетворень, не може бути реалізоване

автоматично самим лише утвердженням товарно-грошових принципів в економічному житті. У світі існує приблизно півтори сотні країн з ринковою економікою, проте лише небагато з них є заможними, інші – бідні. “Невидима рука ринку” призводить до зростання суспільного багатства не автоматично, її дія каталізується, деформується, або зводиться нанівець поширеними моделями соціальної поведінки, культурними взірцями, домінуючими у тому чи тому соціумі. Коли ж розглядати під таким кутом зору умови поширення монетарних механізмів у сучасній Україні, маємо визнати, що існує важливий світоглядний аспект цього процесу, специфічний для пострадянських країн. За радянської доби сприйняття грошей у суспільній свідомості було сформоване на філософських засадах, на принципах марксистського вчення, в якому гроші у формі капіталу посідали одне з центральних місць. Сучасна ж філософська думка в Україні, незважаючи на гостроту соціальних викликів, які породила нова роль грошей у пострадянський період, не сформулювала чітких позицій з приводу проблем, породжених агресивним вторгненням грошово-ринкових відносин у життєвий світ української людини. Соціальна функція грошей, їх природа як феномена культури здебільшого залишаються своєрідною “нічийною територією” між філософським та економічним знанням.

Зміст альтернатив, які сьогодні є предметом вибору українського суспільства, це, з одного боку, цивілізована ринкова економіка, яка спирається на правову державу, та, з другого, квазіринкова олігархічно-кланова система, що підминає під себе і корумпує державну владу в усіх її гілках та відгалуженнях. Перша модель спирається на ті соціальні верстви, у світогляді яких домінують інтенції особистої громадянської та економічної активності, і важливо, що економічна та громадянська активність взаємопов’язані, хоча й не автоматично відповідають суспільному інтересові. Друга експлуатує клієнталістські очікування людей, виплекані дистрибутивно-патронажною політикою радянських часів.

Світове співтовариство визнало: Україна – країна з ринковою економікою. Але країна з якою свідомістю? Значною мірою це свідомість *антиринкова*, і не лише в тих, хто не спроможний конкурувати на ринку праці, вироблених продуктів, інтелектуальної власності. Антиринковою сьогодні є й свідомість та поведінка “дикого накопичення капіталу”, бо сучасний цивілізований ринок передбачає законність і бізнесову порядність як базові засади підприємницької діяльності. Гроші посідають важливе місце в системі ціннісних орієнтацій людини будь-якого цивілізованого суспільства, а для української людини їх сприйняття ускладнене низкою специфічних обставин. По-перше, весь соціальний досвід пострадянських років пронизаний гострими проблемами, пов’язаними, власне, з грошима: втрата заощаджень, катастрофічна інфляція першої половини дев’яностих років, масове зубожіння, фантастичне розбухання тіньових та кримінальних капіталів. По-друге, радянська економіка була організована за адміністративно-командною моделлю, гроші в ній не виконували повноцінно своїх економічних функцій, стосунки між державою і громадянином

були побудовані за принципом “патрон-клієнт”. Одержуючи не заробітну плату, а “жалованье”, людина не мала реального досвіду заробляння та менеджменту грошей, тому, опинившись зненацька в умовах ринкової економіки, вона відчувається особливо безпорадною. Невміння заробляти гроші в поєднанні зі спокусами, створеними демонстративним багатством “нових українців”, сприяють схильності до тіньових та кримінальних схем добування грошей. По-третє, у радянській системі державний патерналізм ідеологічно доповнювався стереотипом, згідно з яким гроші – пережиток минулого, соціальне зло, якого треба позбутися в “світлому майбутньому”. Зрештою, Україна не мала й історичного досвіду протестантизму, який протягом століть вчив європейців та американців, що заробляння грошей – це справа моральна, угодна Богові. Унаслідок цього сучасна українська людина схильна почувати себе беззахисною жертвою всевладдя грошей. У громадській думці існує негативне ставлення не лише до грошей самих по собі, але й до багатих людей, до тих, хто працює з грішми, до фінансової діяльності – як до шахраїв і шахрайства. Поки ці стереотипи мають достатній вплив на масову свідомість, просування до цивілізованої ринкової економіки наштовхуватиметься на внутрішній опір як в економічній, так і в соціальній сфері. Україна належить до так званих “країн пізнього розвитку”, які проходять ази ринкового мислення значно пізніше від інших народів. Один із засадничих принципів ринкової свідомості полягає в тому, що гроші – не демонічна нездоланна сила, а інструмент господарської діяльності, який люди винайшли так само, як знаряддя праці, мову, писемність, зброю тощо. Тому без глибокого розуміння соціальних функцій грошей та механізмів їх впливу на життєвий світ людини декларації про те, що “справжні”, “вищі”, духовні цінності неминуcho переможуть матеріальний корисливий розрахунок, можуть залишитися лише оптимістичними добрими побажаннями, не підкріпленими розумінням того, за рахунок яких ресурсів це має статися.

**Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження безпосередньо пов’язане з темою науково-дослідної роботи кафедри філософії Львівського національного університету ім. І. Франка “Громадянське суспільство як здійснення свободи: соціальний, релігійний та економічний виміри” (Державний Реєстраційний номер 0103U006795). Керівник теми доктор філософських наук професор А. Ф. Карась. Робота реалізує також філософський аспект комплексної міждисциплінарної теми наукових досліджень “Еволюція грошей та їх соціальна природа у ХХІ столітті” (Державний Реєстраційний номер 0102U006050), яка виконується на замовлення Національного банку України під керівництвом голови Національного банку України В. С. Стельмаха та ректора Університету банківської справи Національного банку України доктора економічних наук професора Т. С. Смовженко. У процесі виконання теми проведено чотири засідання постійно діючого науково-практичного семінару ІРД НАНУ, ЛБІ НБУ та ЛДФЕІ, на яких розглядалися основні результати даного дослідження, одна міжнародна конференція, два круглі столи науковців та представників банківської системи України,

видано навчальний посібник: В. С. Стельмах, Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. “Гроші – людина – соціум: параметри взаємин” / Національний банк України – ЛБІ НБУ, 2006. – 188 с., рекомендований Міністерством освіти та науки України.

**Мета і завдання дисертаційної роботи.** Дослідження здійснене з метою: встановити взаємозв'язок між еволюцією та функціонуванням грошей і формуванням сучасного типу соціальних взаємин та людської особистості. Виявити чинники, що протидіють деформуючому впливові монетарних механізмів на життєвий світ людини.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- З'ясувати соціальну природу культурного феномена грошей як *медіума соціальних комунікацій*.
- Дослідити особливості *узагальнення, абстрагування та ідеалізації* в процесі історичної еволюції грошей як *спеціалізованої мови*.
- Проаналізувати причини та наслідки перетворення метамови грошей у специфічну *матрицю культурної реальності*.
- Виявити роль грошей у процесі *системної колонізації життєвого світу* людини (Ю. Габермас) в добу Модерну.
- Розкрити роль культурного феномена грошей у розвитку та утвердженні *раціональності як засади діяльності та мислення цивілізованої людини*.
- Окреслити коло методологічних проблем, що вимагають *поглиблення взаємодії філософського та економічного знання* у виробленні нормативних засад господарської діяльності.
- Дослідити місце та роль феномена грошей у системі ціннісних орієнтацій “людини економічної”.
- Виявити передумови *еволюції “людини економічної” у напрямку до “людини етичної”*.
- З'ясувати на основі праць західних філософів XVIII–XX століть провідні експлікації та розв'язання антиномії між потребою раціонального обґрунтування етики та експансією інструментальної раціональності грошей у життєвий світ людини.
- Обґрунтувати шляхи регламентації громадянським суспільством фінансової діяльності держави як альтернативу інструментальній раціональності грошей у соціальному житті.

**Об'єктом дослідження** є сутність та функціонування грошей як соціального та культурного феномена, що являє собою *об'єктивовану форму соціальних відносин*; роль грошових комунікативних практик у формуванні сучасного типу людської особистості, їх вплив на широкий спектр суспільних процесів.

**Предметом дослідження** є соціальні функції грошей як *медіума комунікації*, що утворює специфічну матрицю культурної дійсності – *монетаристську свідомість*, змістом якої є

екстраполяція товарно-грошових відносин на духовне життя і колонізація позаконотомічних сфер буття інструментально-раціональними моделями економічних практик.

**Теоретичні та методологічні основи дослідження** впливають з означення його предмета та поставлених завдань. Вони зумовлені метою – розкрити соціальну природу грошей як джерело інструментальної раціональності, що є рушієм економічного та технологічного прогресу, але разом з тим створює загрозу для екзистенційних цінностей людського буття.

Ми звертаємося до практичної філософії як прикладної етики, яка від часів Аристотеля базувала єдність економіки, політики та етики на принципах справедливості. Ця єдність була втрачена у модерну добу, що призвело до трагічної альтернативи: або економічний та технологічний прогрес – або екзистенційні цінності людського буття. За таких умов практична філософія І.Канта стала проектом обґрунтування універсально значущої етики на основі абсолютних моральних належностей на протигау розумові. До практичної філософії некласичної доби, безперечно, належить марксизм, який являє собою, за висловом В.Гюсле, “грандіозний післякантівський проект обґрунтувати етику на основі онтології, яка заперечує існування трансемпіричного світу”. Поразка спроби практичної реалізації цього проекту спонукала глибше усвідомити загрозу руйнування традиційної нормативної системи та утвердження розуму як останньої нормотворювальної інстанції. Тому в останній третині ХХ століття представники різних напрямків соціального та економічного знання на нових методологічних засадах звертаються до пошуків світоглядних орієнтирів та чинників соціальної інтеграції. Такі чинники доцільно шукати саме на перетині досліджень соціальної філософії та економічної теорії і пунктом цього перетину можна вважати прагнення обґрунтувати адекватні викликам постмодерної доби засади взаєморозуміння людей у різних сферах соціальних практик.

Розглядаючи в цьому контексті соціальну сутність грошей, ми інтерпретуємо їх як медіум соціальних комунікацій, тому в якості основи методологічного апарату дослідження обрано *комунікативну практичну філософію*, репрезентовану в сучасній філософській думці, зокрема, працями К.-О. Аппеля та Ю. Габермаса. На такий підхід гроші постають як система комунікативних дій, яка своїм змістом чинить потужний вплив на поведінку окремих індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. Розуміння механізмів цього впливу є необхідною умовою для того, щоб правильно інтерпретувати мотивації дій людей, розуміти взаємозалежність їх інтересів, виявляти притаманні їм стереотипи сприйняття соціальної дійсності, визначати рівень їх інформаційної забезпеченості у сфері економічної діяльності. Комунікативний підхід дозволяє побачити існування економіки як складну систему взаємодії реальних людей, їх інтересів та ціннісних орієнтацій, підсистему надскладних самоорганізованих систем – суспільства та універсуму. Для неї характерні такі риси, як самоорганізація, відкритість, нелінійність, інтенсивні взаємодії її складових елементів, активний метаболізм, поєднання негативних та позитивних

зворотних зв'язків, взаємозв'язок мінливості, спадковості та відбору. Гроші у цій системі відіграють роль одного з найважливіших та найуніверсальніших механізмів саморегуляції та саморозвитку.

Під комунікацією ми маємо на увазі будь-який процес передачі інформації за допомогою знакових систем, а відтак, розглядаючи систему грошового обігу як знакову систему, застосовуємо для її дослідження *семіотичний підхід*. У роботі сутність грошей як медіума комунікації розкривається через достатньо розлогу ретроспективу історичної еволюції грошей, у якій нас цікавили, насамперед, процеси абстрагування та ідеалізації, що дозволили від натуральних грошей, де соціальний зміст ще не відрізнявся від природного наповнення, через ряд проміжних форм дійти до сучасних електронних грошей як віртуальної реальності, інформації в чистому вигляді. Для реалізації цього завдання був застосований *історико-компаративістський* метод. Він дозволив, окрім порівняльного аналізу різних етапів еволюції грошей, провести історичні паралелі між розвитком, з одного боку, грошово-ринкових відносин, і, з другого, раціоналістичних засад у духовному житті європейських народів, що дало можливість обґрунтувати висновок про сутнісний взаємозв'язок цих процесів. Центральним у цьому аспекті дослідження було питання про зміст комплексу значень, внесених грошима у смислове поле людської культури протягом їх історичної еволюції. Інтерпретація цих смислів вимагала застосування методу *герменевтики*. На такий підхід гроші постали як специфічна “матриця” соціальної реальності, для аналізу якої був застосований *феноменологічний* метод.

У зв'язку зі специфікою предмету дослідження, який традиційно відносять до компетенції економічних галузей наукового знання, здійснено аналіз методологічних засад *пошуку нормативних основ функціонування грошей* усередині економічної теорії. Це призвело до висновку, що саме в обмеженості методологічної бази відповідних досліджень “фінансової антропології” та “економічної аксіології” закладено причини їх соціально загрозливого висновку про *несумісність морально-етичних засад людського життя та економічної ефективності*. У роботі підкреслено, що прагнення до економічної ефективності, реалізоване на таких засадах, може стати реальною небезпекою “розмивання” моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів, які формуються в процесі ринкової трансформації України. Відтак було окреслене коло методологічних проблем, що вимагають поглиблення взаємодії філософського та економічного знання.

**Наукова новизна** одержаних результатів зумовлена тим, що гроші як предмет філософського дослідження в українській філософській думці ще не знайшли належного висвітлення. У дисертації висунуто цілісну авторську концепцію соціально-культурної сутності феномена грошей. Основні положення цієї концепції, які відзначаються науковою новизною, можуть бути сформульовані таким чином:

- Філософський аспект дослідження грошей як соціокультурного феномена полягає у розкритті природи грошей як медіума соціальних комунікацій, що містить у собі коди, які через свою знакову форму регулюють соціальні відносини. Зростання ролі грошей у структурах комунікативних практик створює загрозу перетворення людських відносин на об'єкт маніпулювання або ж на товар.
- Монетарні відносини спричиняють тоталізацію інструментальної раціональності в життєвому світі людини. Проте існують передумови, за яких можливо протистояти такій тоталізації. Ці передумови, зокрема, можуть бути актуалізовані у процесі ринкової трансформації в Україні.
- Існує реальна потреба перейти від ідеологізованого образу грошей як відчуженої людської сутності до об'єктивного розуміння їх соціального та культурного (на відміну від економічного) змісту. Цей зміст ми визначаємо як створений людською діяльністю специфічний *інструментарій досягнення порозуміння між людьми* й збалансування їх інтересів на засадах соціального визнання цінності людської праці.
- Суть соціальної проблеми, яку становлять гроші, полягає у суперечності між, з одного боку, *економічною необхідністю їх функціонування* та, з другого, їх природою як *квінтесенції інструментальної раціональності*, яка елімінує з людського життя все, що не узгоджується з принципом купівлі-продажу.
- Гроші як феномен культури є варіантом знакової системи у формі *спрощеної спеціалізованої мови* і “замінником” природної мови у функціонально стандартизованих діях обміну товарів. Грошові комунікативні практики відіграли роль каталізатора в розвитку таких характеристик людського мислення, як узагальнення, ідеалізація, абстрагування.
- Культурну функцію грошей правомірно інтерпретувати з позицій принципу *лінгвакультурного кодування*: гроші як метамова створюють матрицю сприйняття людиною її життєвого світу, розвантажуючи експресивно-комунікативні практики через часткове заміщення повсякденної мови збіднілим та стандартизованим аналогом.
- Гроші як метамова призводять до корегування світоглядних позицій: людина, яка орієнтується здебільшого на грошові коди, сприймає і здійснює в усіх сферах життя *моделі купівлі-продажу*.
- Феномен грошей протягом своєї історичної еволюції постійно чинив виразно виявний вплив на *зміст ментальних парадигм* у різних культурних епохах від часу виникнення грошей до сучасної доби.
- Існує кореляція *між розвитком товарно-грошових відносин та утвердженням раціоналістичних засад* у європейському духовному житті. У філософських підходах, які вважають основною причиною панування інструментальної раціональності сциєнтистське мислення, мають бути суттєво зміщені акценти у бік другого (за порядком, але не за значенням) джерела цілераціонального ставлення людини до світу – а саме раціональності грошових взаємин.

- Онтологічний статус сучасних грошей як форми *віртуальної реальності* специфічний тим, що, втрачаючи предметно-чуттєву форму, електронні гроші існують як упорядкована знакова система, призначена задавати алгоритм метасистеми економічного життя. Тим самим відбувається *перетворення інформації у субстанційну основу сучасної економічної та соціальної дійсності*.

- Провідний напрям утвердження грошових кодів у соціальних відносинах – це *роз'єднання життєвого світу та системи* (ця інтерпретація історії модерного суспільства обґрунтована Ю. Габермасом). Унаслідок цього процесу виникає економічна система, яка регулює не тільки свій внутрішній рух, але й впливи на неекономічне оточення через монетарні канали. Влада зрощується з грошима, економіка та державний апарат виступають єдиною системною сутністю, внаслідок чого *економічна та адміністративна системи в однаковій мірі стають загрозами для суспільної солідарності та свободи*.

- У сучасній Україні впровадження монетарних механізмів в економічне життя супроводжується глибокими змінами соціальної структури та системи соціальних дій. За умов різкого розширення сфери монетарних відносин у масовій свідомості зберігається ідеологізований образ *грошей як соціального зла*, що веде до не адекватної об'єктивній дійсності соціальної поведінки. Одним з обов'язкових кроків на шляху до економічної та соціальної модернізації має бути створення соціальних умов, за яких гроші можуть виступати *ідеологічно нейтральним* інструментом економічної діяльності та розв'язання соціальних проблем. Необхідний відхід “пересічної” людини від позиції жертви всевладдя грошей і перетворення її на свідомого суб'єкта грошових відносин.

- Поширений дихотомічний підхід до типологізації соціальних моделей особистості на підставі однозначного вибору між утилітарно-прагматичними та духовними цінностями є неправомірним спрощенням. У практиках, спрямованих на виховання духовно багатой та морально відповідальної людини, необхідно враховувати достатньо широкий спектр грошових інтенцій сучасної людини. “Людина економічна” як соціальний тип на початок ХХІ століття вичерпала свій евристичний потенціал і *здатна еволюціонувати до соціального типу “людини етичної”*.

- Економічне знання, яке зародилося й розвинулося як дисципліна *практичної філософії*, надалі еволюціонувало в напрямі від морально-ціннісних контекстів до побудови інструментальної раціональності на теоретичному рівні. Обґрунтування комунікативною філософією потреби в макроетиці можна розглядати як *зустрічний рух* стосовно здійснюваних сьогодні представниками економічної теорії зусиль *узгодити економічну раціональність з етичними імперативами*. У сучасній українській філософській думці поки що не знайшли належного місця питання, пов'язані із загрозою “розмивання” моральних норм інструментальною раціональністю економічних підходів та механізмів.

- Існує взаємозалежність між економічною модернізацією та культурною ідентичністю нації: на механізми поєднання ринкової інструментальності та моральних цінностей впливає *характер культурних традицій*, у які вкорінена людина конкретного соціуму. Зокрема в Україні соціальні рухи сучасної доби мають культурреволюційну специфіку внаслідок загрози для національної ідентичності. Лише на цій основі ринкові механізми можуть бути органічно вписані в соціальні контексти. Однією з важливих соціальних функцій грошей є *артикуляція національної ідентичності та суверенітету*.

- Соціальною силою, здатною протистояти інструментальній раціональності монетарних та владних кодів, є *організована воля громадянського суспільства*, яке обмежує монетарну поведінку моделями соціальної солідарності та субсидарності. Нормативні основи солідарності створює *не держава, а цінності, конституйовані культурою*. Навпаки, держава, обмежена за умов глобалізації розростанням наднаціональних органів та розширенням повноважень громадянського суспільства, змушена переходити від системних механізмів здійснення влади до ресурсу життєвого світу. Таким ресурсом є *національно орієнтована економічна політика*, яка знаходить опору в контекстах національної ідентичності, підтримуваних громадянським суспільством.

- Соціальну природу грошей можна визначити як *фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування*. Соціальний характер грошей визначається не самим фактом їх використання державою, а тим, що, внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору громадянського суспільства, прийняття рішень про функціонування грошей виведено за рамки ринкових механізмів і підпорядковано гуманітарним пріоритетам суспільного вибору. У роботі проаналізовано моделі фінансової діяльності держави, спрямовані на створення “соціального капіталу” солідарності та субсидарності.

- Потребує уточнення поширена інтерпретація громадянського суспільства, за якою воно є противагою системному впливові державно-адміністративної бюрократії на соціальні процеси. На наш підхід, структуру, якій протистоїть громадянське суспільство, необхідно розглядати як системну єдність *двох* взаємопов’язаних чинників – *державної влади та монетарних механізмів* модерного та постмодерного суспільства.

**Теоретичне і практичне значення отриманих результатів** визначається тим, що проблема соціального функціонування грошей як феномена культури значною мірою залишається у вітчизняній науковій думці своєрідною “нічийною територією” між економічним та соціогуманітарним знанням. Між тим все більш виявним стає той факт, що *економічна діяльність, не зорієнтована на гуманітарні параметри, втрачає не лише прагматичну ефективність, але й соціальний смисл*, стає джерелом “нового тоталітаризму”, коли тоталітарним стає сам економічний механізм.

Щоб дати адекватну відповідь на виклики, що постають у зв'язку із соціальним функціонуванням грошей, в роботі проаналізовано їх культурну сутність, історію та перспективи еволюції, механізми впливу на людину та соціум. Це дозволило виявити складність і суперечливість соціального феномена грошей, наголосити на недостатності однобічного розгляду грошових інтенцій та відносин як втілення “нижчих” сторін людської натури. Стверджувати меншовартість тих сторін людського життя, які пов'язані з грошима та грошовими взаєминами, на тлі соціальної дійсності, яку дослідники характеризують як “фінансову цивілізацію” – це теоретично безперспективний і практично непродуктивний підхід. Щоб знайти реальні шляхи подолання інструментальної раціональності, яку утверджують гроші у життєвому світі людини, в роботі запропоновано інтерпретацію грошей як витвору й дуже ефективного інструменту людської діяльності, до використання якого потрібно бути готовими не лише технічно, але й у світоглядно-моральному аспекті.

Дослідження має також певне теоретичне значення для розробки методологічних аспектів сучасної теорії грошей і – ширше – економічної теорії, у яких все виразніше артикулюються такі виміри економічної та фінансової діяльності, як вплив світоглядних позицій, соціально-політичних платформ, суб'єктивні мотивації поведінки людей, морально-етичні імперативи, ідеали загального блага, справедливості, щастя, гармонізації взаємостосунків економіки і культури (“фінансова аксіологія”, “фінансова антропологія”, “економічна антропологія”, “економічна аксіологія”).

Практичне значення дослідження, передбачене технічним завданням замовника – Національного банку України, полягає у формуванні світоглядної та громадянської позиції фахівців банківської системи, студентів економічних спеціальностей, економічної еліти нашої країни, від якої залежить, для яких соціальних цілей буде використана в Україні величезна сила сучасних грошей. Результати дослідження використовуються у навчальному процесі та при підготовці аспірантів в Університеті банківської справи Нацбанку України, у проведенні семінарів для керівного складу та працівників Національного банку та Пенсійного фонду України, низки комерційних банків, слухачів літньої школи для студентів Вищої професійної школи м. Ярослава (Республіка Польща). Опубліковані результати дослідження можуть також бути корисними фахівцям, громадським діячам, науковцям, викладачам, аспірантам та студентам, що цікавляться взаємодією економічних та соціокультурних процесів.

**Особистий внесок здобувача.** Розглянуто сутність грошей як соціально-культурного феномена на методологічній основі практичної комунікативної філософії. Досліджено причини й особливості світоглядної антиномії між обраним Україною курсом на розбудову соціально орієнтованої ринкової економіки та домінуванням антиринкових інтенцій у масовій свідомості, пов'язаних із іміджем грошей як соціального зла. Обґрунтовано інтерпретацію громадянського суспільства як протиположності інструментальній раціональності монетарних механізмів. Проблема

поставлена, комплекс завдань визначений і розв'язаний авторкою самостійно. За темою дослідження видано наукову монографію та 21 статтю у фахових виданнях з філософії.

#### **Апробація результатів дисертації:**

Основні положення дисертаційного дослідження, найбільш значущі ідеї та висновки автора були апробовані у вигляді доповідей та виступів на двадцятьох сімох конференціях, теоретичних семінарах, круглих столах міжнародного, національного та регіонального рівня. Серед них зокрема:

Міжнародна науково-практична конференція “Підприємництво в Україні: проблеми і шляхи розвитку”. Львів – Дрогобич – Трускавець, 23–26 березня 2000 р.; Міжнародна науково-практична конференція “Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні”. Львів, ЛНУ, 2001; Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні проблеми та перспективи вдосконалення підготовки конкурентоздатних фахівців”. Київ, КНЕУ, 2001; V Міжнародна науково-практична конференція Міністерства науки та освіти України та Запорізького національного технічного університету “Науково-дослідна робота студентів: аспект формування особистості майбутнього фахівця”; XVI Міжнародні людинознавчі філософські читання “Гуманізм, людина, цінності”. Дрогобицький педагогічний університет ім. І. Франка, Дрогобич, 9–10 жовтня 2004 р.; VI Міжнародний економічний форум і інвестиційний ярмарок. Круглий стіл на тему: “Формування нової парадигми еколого-економічних цінностей в Україні: проблеми теорії і практики”. Львів, 8 жовтня 2004 р.; Міжнародна філософська конференція “Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід”. Інститут філософії ім. Г. Сковороди НАН України, Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 3–4 червня 2005 р.; Міжнародна наукова конференція “Духовні виміри цивілізації: виклики XXI століття”. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 20–21 жовтня 2005 р.; VIII Всеукраїнська науково-практична конференція “Проблеми та перспективи розвитку банківської системи України”. Українська академія банківської справи Національного банку України. Суми, 8–12 листопада 2005 р.; Міжнародна наукова конференція “Гуманізм. Людина. Суспільство”. Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка, Дрогобич, 16 жовтня 2005 р.; Міжнародна науково-практична конференція “Інтеграція України у європейський та світовий фінансовий простір”. ЛБІ НБУ. Львів, 26–27 червня 2006 р.; Круглий стіл Міністерства освіти та науки України та Тернопільського державного економічного університету “Виклики сучасності та завдання економічної науки і освіти”. 29 вересня 2006 р. Тернопіль; Наукова конференція МОН України, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Центру гуманітарної освіти НАН України “Філософія гуманітарних наук: актуальність і перспективи розвитку”. Чернівці, 5–6 жовтня 2006 р.; Всеукраїнська наукова конференція “Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві” МОН України та Харківського національного економічного університету. Харків, 20–21 листопада 2006 р.; XXI міжнародні

читання “Великі перетворювачі природознавства” Белоруського державного університету інформатики та радіоелектроніки, Белоруського філософського товариства, Філософської асамблеї Мінська. Мінськ, 23–24 листопада 2006 р.; VI (2002 р.), XII (2005 р.), XIX (2006 р.), XXII (2007 р.), засідання постійно діючого науково-практичного семінару ІРД НАНУ, ЛБІ НБУ та ЛДФЕІ “Еволюція грошей та їх соціальна природа у XXI столітті”.

**Структура та обсяг дисертації.** Дисертація складається зі вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел (306 найменувань на 23 сторінках). Обсяг дисертації – 400 сторінок основного тексту.

#### **Результати дослідження відображені:**

У монографії “Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект” (Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 335 с., 19,53 умовних друкованих аркушів). Опубліковано також сорок наукових публікацій, у тому числі двадцять одна стаття у фахових виданнях з філософії та (у співавторстві) два навчальні посібники з грифом МОН України.

### **ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ**

**У Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертаційного дослідження, її актуальність, зв’язок з темою науково-дослідної роботи кафедри філософії Львівського національного університету ім. І. Франка “Громадянське суспільство як здійснення свободи: соціальний, релігійний та економічний виміри” та з комплексною міждисциплінарною темою “Еволюція грошей та їх соціальна природа у XXI столітті”. Визначено об’єкт, предмет і методологічні принципи аналізу, сформульовано мету і завдання дисертації, викладено наукову новизну одержаних результатів, їх практичне значення, подано інформацію про апробацію результатів.

**У Розділі 1 “Стан філософського опрацювання проблеми соціальної природи грошей та концептуальні особливості її інтерпретації”** висвітлено причини актуалізації проблем, пов’язаних із соціальним функціонуванням грошей, з’ясовані теоретичні засади, джерельна база дослідження. Показано, що серед проблем практичної філософії завжди знаходили своє місце роздуми про виправдання власності, справедливу ціну, справедливий прибуток – тобто підхід до економічних проблем розбудовувався на світоглядно-нормативних засадах. Виділено чотири концептуальні підходи до розуміння сутності грошей, кожен з яких ми розглядаємо в якості передумов для аналізу поставленої в дисертації проблеми, маючи на увазі, що вони різною мірою поєднують у собі філософський та економічний аспекти. Це раціоналістична концепція, серед представників якої слід назвати Платона, Аристотеля, Дж. Локка, Д. Г’юма, Ш. Монтеск’є; кон’юнктурна теорія видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського; монетаризм як теорія, розроблена неокласичною (кембриджською) школою політичної економії; еволюційна концепція, до якої, зокрема, належить теорія грошей, розвинута К. Марксом. Ми

розглядаємо “Капітал” як найбільш масштабне дослідження сутності грошей, задумане і здійснене філософом і на філософській методологічній основі, якою стала діалектична логіка Г. Гегеля. Саме філософська позиція визначає концептуальний підхід К. Маркса до грошей як субстанції–суб’єкта, що перебуває в саморухові, а також і те, що вельми компетентна позиція вченого-економіста крок за кроком поступається місцем ціннісно-нормативній позиції філософа, перероджуючись в утопічний проект здійснення “реального гуманізму” через самознищення грошей. Підхід до розуміння сутності грошей у світлі об’єктивації та відчуження сутності людини притаманний також представникові німецької філософії життя Георгу Зіммелю. Проте, на його думку, альтернативою грошовому фетишизму може бути не соціалізм, а нова справжня духовність.

Засаднича позиція нашого дослідження: сучасна потреба у світоглядному осмисленні соціальної природи грошей зумовлена не в останню чергу тим, що за радянських часів вітчизняна філософська думка в розумінні соціальної природи грошей повністю дотримувалася теорії К. Маркса. Ядром соціальних змін у пострадянській Україні, поряд з процесом розбудови незалежної держави, а нерідко й випереджаючи цей процес, став демонтаж економічної системи, що мала в ході свого розвитку втілити в собі Марксів проект безгрошового соціуму. Гроші, які в радянській економіці виконували свої функції в неповному, урізаному обсязі, позаяк не існувало повноцінного ринку, були не лише економічно “реабілітовані”, але раптово, навалюючи і агресивно почали завойовувати величезні простори життєвого світу колишніх радянських людей. За п’ятнадцять років незалежності та реформування економіки в Україні на рівні буденної свідомості процес адаптації до нових соціально-економічних реалій відбувався достатньо інтенсивно, що, зокрема, знайшло свій вираз у формуванні так званої “монетаристської свідомості”. На жаль, на нашу думку, філософське осмислення зрушень у системі цінностей, соціальних практиках, світоглядних позиціях української людини, породжених новим місцем грошей у її житті, відбувається менш помітними темпами.

Найбільш вагомим явищем української філософської думки в осмисленні грошей як соціально-культурного феномена стали праці доктора філософських наук, професора В. Ільїна, зокрема “Философия денег” (у співавторстві з А. Мазаракі), “Философия богатства: человек в мире денег”, а також випущена у співавторстві з В. Д. Базилевичем у 2006 році “Метафізика економіки”. Серед філософів слід відзначити також присвячені цим проблемам роботи С. Синякова, а в галузі економічної теорії – І. Бистрякова. Проте, підкреслюючи значущість цих праць у ґрунтовному та кваліфікованому формулюванні та артикуляції проблеми, ми розглядаємо їх як започаткування нового напрямку в соціальній філософії, але, звичайно, ще не вичерпне її розв’язання. Центральне питання, сформульоване в цих дослідженнях – який духовний ресурс соціуму і яким саме чином може протистояти експансії грошей в усі сфери життєвого світу. На ньому зосереджено увагу і в пропонованій дисертаційній роботі.

Концептуальний підхід до філософського розуміння грошей у дисертації був вироблений на основі інтерпретації їх ролі в становленні *раціональності* як витвореного в “осьову добу” специфічного способу ставлення людини до світу. Ми спиралися в дослідженні процесу раціоналізації насамперед на ідеї К. Ясперса, Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, М. Вебера, Г. Маркузе, Ю. Габермаса, К.-О. Аппеля, В. Гьосле. Основою для розробки аксіологічних і, зокрема, морально-етичних аспектів функціонування грошей був доробок таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як А. Макінтайр, М. Ключева, І. Панкевич, А. Разин, М. Тур, Ф. Марсутдинов, М. Посталюк, Д. Мос, О. Сердюк, М. Каптуренко та інші. Обґрунтовуючи тезу про те, що силою, здатною протистояти соціальній стихії грошей, є громадянське суспільство, ми використовували результати досліджень А. Карася, А. Колодій, М. Михальченка, колективну працю “Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східноєвропейський досвід” та низку інших. Аргументуючи тезу про те, що визначення кола соціальних явищ, яким протистоїть громадянське суспільство, слід доповнити, ввівши в нього, поряд з бюрократичною владою, також монетарні коди суспільної системи, ми спиралися на низку праць, які досліджують ринкові процеси в політичному житті. Ключовими в цьому аспекті були праці Ф. Гаска, а також роботи В. Бебика, Ф. Ільєсова, Є. Г. Морозова та низка інших. Для вироблення та аргументації принципового положення дисертації про те, що гроші як соціокультурний феномен є медіумом соціальних комунікацій, окрім праць Ю. Габермаса, ми спиралися на ідею Т. Парсонса про те, що гроші являють собою варіант спрощеної спеціалізованої мови. З вітчизняного наукового доробку були корисними праці С. Кулицького, Г. Почепцова, Н. Петрука. Здійснюючи семіотичний аналіз феномена грошей, ми використовували праці Д. Ділі, М. Блека, Е. Леденевої, Ю. Лотмана, Р. Павильоніса, Р. Кіся тощо. У центрі нашого дослідження перебувала проблема впливу грошей на людину та її життєвий світ, для чого базовими були праці Г. Маркузе, С. Леша, Е. Фромма, Ф. Фукуями, з українських мислителів слід відзначити роботи Подолинського. Окрему досить складну тему складає аспект дослідження, пов’язаний з онтологічною природою сучасних грошей як віртуальної реальності. У її розкритті були використані праці Е. Смеричевського, І. Бритченка, І. Стрелец, О. Шевчука, Є. Шершньова.

Хоча у вітчизняній філософській думці та дослідженнях філософів пострадянських держав небагато праць присвячено філософському осмисленню власне феномена грошей, проте існує достатньо широкий діапазон філософських досліджень у суміжних сферах. Це, зокрема, роботи Л. Тутова, Б. Братаніч, Т. Сидориної, Д. Силічева, А. Гашенка, В. Мельника, І. Скотного, С. Корнієнка та Т. Корнієнко, А. Мислівченка, Л. Никифорової, Е. Семенюка та інших.

Дослідження морального аспекту соціального функціонування грошей викликало необхідність аналізу таких явищ, як корупція, тіньові та злочинні гроші. Базовими для дослідження були праці таких фахівців у цій сфері, як М. Азаров, Ф. Ярошенко, П. Мельник, В. Жвалюк, А. Чередниченко, О. Шеншин, О. Гаврилюк, М. Прісняков, С. Шумська, В. Литвин тощо.

Окремо слід виділити коло праць провідних українських теоретиків-економістів, присвячених проблемам взаємозв'язку економічних та соціальних вимірів трансформації України. До них належать роботи М. Белопольського, В. Ландика, В. Лисицького, В. Пинзеника, В. Ткаченка, В. Ющенка. Було опрацьоване також досить широке коло робіт, присвячених фінансовому забезпеченню соціальних сфер, де споживаються так звані суспільні блага – тобто блага, яких не виробляє ринок через відсутність економічної мотивації. Зокрема це дослідження Ю. Бажала, Л. Василенка, С. Зелінського, В. Бадрака, О. Барановського, О. Веклича, Л. Вострякова, О. Гордея, Д. Деми, Н. Карпишин, С. Львовчкіна, Ю. Салюти, Б. Жукова, М. Зубрицької, Т. Боголюб, С. Пенъонжика, Є. Савельєва та інші. Таким чином, джерельною базою дисертації, окрім філософських праць, постає цілий комплекс досліджень, виконаних “на стикові” філософії з іншими соціальними науками, у першу чергу це, як уже зазначалося, працями з економічної теорії, теорії та історії грошей, а окрім того – політології, соціології, психології тощо.

Дослідження, присвячене соціальному функціонуванню грошей, обов'язково має спиратися на сучасне наукове розуміння сутності грошей, тому дисертант звернулася до класичної та сучасної теорії грошей. Зокрема були використані праці з теорії грошей видатного українського вченого-економіста М. Туган-Барановського, авторитетного дослідника радянського періоду І. Трахтенберга, праці та особисті консультації академіка АНУ А. Чухна, керівника комплексної теми НДР, в рамках якої виконана дисертація, Т. Смовженко, а також роботи А. Гальчинського та інших фахівців зі сучасної вітчизняної теорії грошей. Для поглиблення наукового розуміння сутності грошей як економічного феномена були використані праці з теорії грошей А. Бабица, Л. Павлової, Б. Болотського, А. Гильмутдинова, В. Ларичева, В. Солдатченкова, С. Щерби, Дж. Сороса, Р. Миллера та Д. Ван-Хуза, Э. Райхлина, Фредеріка С. Мишкіна. Ознайомлення з дослідженнями в галузі економічної теорії показало, що існує достатньо широке коло праць фахівців-економістів, присвячених філософським, зокрема морально-етичним проблемам, що виникають “на стикові” філософського знання та теорії фінансів. Зокрема назовемо роботи В. Андрущенко “Орієнтири вітчизняної фінансової думки” та “Соціогуманітарна доктрина західної фінансової думки”, В. Макаренка “Номі есономісус та середній виборець (парадокси загального вибору)” та “Економічна аксіологія: досвід дослідження економічних культур”.

Вивчаючи історичні аспекти соціального буття грошей, ми звернулися до низки історичних джерел, з яких особливо слід виділити працю Дж. Везерфорда “Історія грошей. Боротьба за гроші від пісковика до кіберпростору”, а також Ф. Броделя “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.”.

Ще один аспект роботи, що межує з проблематикою економічної теорії і спирається на праці представників цієї галузі знань, пов'язаний з проблемою суспільних фінансів, позаяк концептуальним положенням дисертації є інтерпретація фінансової діяльності держави як

передумови здійснення соціальної солідарності та справедливості. Питання соціальної справедливості висувуються сьогодні в коло провідних критеріїв економічної успішності суспільства авторитетними у світі представниками економічної науки Заходу. Це призводить до певної дифузії економічних підходів та методів на терени досліджень, що належать до компетенції соціальної філософії – Р. Масгрейв назвав таке явище *економічним імперіалізмом*, маючи на увазі поширення методів економічної теорії поза її межі, на суміжні суспільні науки і насамперед на філософію. Такий підхід з усіма його сильними і слабкими сторонами характерний для лавреата Нобелівської премії з економіки Джеймса Б'юкенена. Б'юкенен зробив важливий крок в напрямку розбудови філософії фінансів і включив у поле своїх досліджень аналіз взаємозв'язку моралі, етики та економіки. На нашу думку, відповіді на поставлені Дж. Б'юкененом питання в принципі неможливо дати поза рамками професійного філософського дослідження, хоча вони визрівають і формуються у глибині економічних процесів сучасного соціуму. Головне, що стає помітним в результаті ознайомлення з ідеями провідних західних теоретиків суспільних фінансів – це диспропорція між тим, в яких масштабах представлені фундаментальні філософські за своєю суттю проблеми соціальної природи грошових відносин в економічній теорії, з одного боку, та в сучасній вітчизняній філософській думці, з іншого. Проте економічна теорія постмодерної доби, попри реальні зусилля доповнити позитивне дослідження економічних явищ нормативним, не вийшла за межі переконання про *несумісність дотримання моральних принципів, з одного боку, та економічної ефективності, з другого*. Тому в своєму намаганні обмежити інструментальну раціональність ринкових відносин вона змушена або виходити поза межі своєї компетенції й, відповідно, робити некомпетентні висновки, або вдаватися то тієї ж таки інструментальної раціональності, добудовуючи її до найвищого рівня, зводячи в ранг граничних засад соціального життя. Поглиблене ознайомлення з ідеями Дж. Б'юкенена, Р. Масгрейва, а також представників напрямку в економічному знанні, що дістав назву “фінансова аксіологія”, переконало нас в тому, що існує соціальна потреба в рухові філософського знання “назустріч” нормативним аспектам економічних досліджень, що ми і намагаємося реалізувати в дисертаційній роботі.

**У Розділі 2 “Соціокультурний феномен грошей у світлі комунікативної методології”** обґрунтована методологічна основа аналізу соціальної природи грошей – інтерпретація їх сутності з погляду комунікативного підходу. Ми аналізуємо гроші як складну динамічну підсистему соціальної комунікації. Такий аналіз вимагає, щоб природа грошей була інтерпретована з позицій семіотики – в аспекті структури та властивостей знакової системи, яку вони утворюють, а також з точки зору принципів її функціонування. Ми розглядаємо грошові знаки як символи, які, посівши місце універсальної “ланки між об'єктами” економічних відносин, позначають не природну, а соціальну значущість речей, а, отже, виступають як інформаційний інструмент у соціальній комунікації.

Щоб здійснити аналіз умов та виявити загальні моделі комунікативних практик, медіумом яких виступають гроші, ми застосували як методологічну основу теорію комунікації. При цьому першочергове значення мало те, що комунікативна філософія зорієнтована на осмислення практичних вимірів людського буття – повсякденного спілкування та життєвого світу людини, в якому синтез емпіричного досвіду відбувається не “в надрах” трансцендентальної самосвідомості, а в міжособистісному просторі універсальної комунікації. Застосування комунікативного підходу дозволило перейти від трактування грошей як специфічної соціальної субстанції-суб’єкта до визначення їх статусу як опосередковуючої ланки в універсальній міжособистісній комунікації. Таку інтерпретацію ми розглядаємо як принципову передумову для відходу від фетишизованого сприйняття грошей як самодостатньої соціальної сили, що диктує свою волю людині та суспільству.

У Розділі 3 “Історична еволюція грошей як процес смислоутворення” проаналізований процес історичної еволюції грошей як стимульований економічними практиками процес розвитку таких характеристик людського мислення, як узагальнення та абстрагування. Розглядаючи цю еволюцію поетапно, від історично нижчих видів грошей до вищих і більш досконалих, ми простежуємо її внутрішню логіку. Загальний зміст цього процесу можна визначити як ідеалізацію грошей та надання їм усе більш абстрактної форми. Історична еволюція грошей постає як двоєдиний процес розвитку, по-перше, їх знакової форми, а, по-друге, того соціального змісту, що закодований у грошових знаках. Соціокультурним змістом цього процесу є смислоутворення, тобто вироблення і кодування у знаковій формі нових, досі не чинних значень речей, віднині включених у життєвий світ людини. При цьому в усе більш адекватній формі виявлялася соціальна природа грошей як феномена культури.

У процесі еволюції грошей ми виділили такі етапи:

- Виникнення та розвиток *ненасильницьких* форм обміну діяльністю та її результатами між людьми: 1) дарування; 2) перетворення однобічного акту дарування на двобічний (виникає новий смисл людських стосунків, заснованих не на кровній спорідненості або насильстві, а на господарському партнерстві); 3) виділення конкретних пар продуктів, що підлягають обміну (осмислення еквівалентного характеру обміну); 4) поява місцевих натуральних грошей (єдиного для даної культури символу-еквівалента, з яким співміряється значущість будь-якого товару).

- Поява монетних грошей як граничного рівня репрезентації організованої суспільної волі у сфері обміну товарів, завершується процес “розходження” значення окремого товару та значення універсального еквіваленту всіх товарів, утвердження *самостійного буття соціального символу*, який не має (як правило) іншого застосування, ніж представництво соціальних значень інших речей.

- Виникнення банкнот, зроблених з паперу, але розмінних на золото – фізичне відділення у просторі і часі знаку – паперу, засвідченого певним законним чином – від його значення, тобто золотого забезпечення.

- Кінець світової валютної системи, заснованої на золоті, відмова від золотого забезпечення паперових грошей і перехід до забезпечення соціального – довіри до здатності держави контролювати стихію ринкових процесів.

- Поява електронних грошей та кредитних карток. Гроші втрачають предметно-чуттєву форму, перетворюються в інформацію в чистому вигляді, як упорядкована знакова система, призначення якої – задавати алгоритм, порядок, матрицю функціонування метасистеми економічного життя. Інформація перетворюється у субстанційну основу сучасної економічної дійсності.

В якості медіума ринкових відносин гроші постали як “замінник” природної мови у функціонально стандартизованих діях обміну товарів та послуг. Вихідним принципом філософії комунікації є положення про те, що мова – це субстанція, яка скріплює суспільство в певне органічне ціле. Гроші за самою своєю суттю є “спільним знаменником”, механізмом повсякчасного, повсюдного, універсального ототожнення смислів речей у спілкуванні людей, у такій якості вони постають як засіб для досягнення порозуміння, причому в незрівнянно ширших масштабах, ніж це мало місце у безгрошовому соціумі. У такому разі культурну функцію грошей можна інтерпретувати з позицій принципу лінгвального кодування: мова створює матрицю сприйняття людиною її життєвого світу. У сучасному суспільстві простежується тенденція до перетворення грошей у метамову універсального спілкування необмеженої комунікативної спільноти. “Мова грошей” вносить корективи в усі процеси соціальної комунікації та інтерпретацію усіх інших смислів. Саморегуляцію і начебто “власний” вибір людиною смислів, якими вона керується, можна визнати реальністю хіба лише як власний вибір мови спілкування. Людина, яка орієнтується здебільшого на грошові коди, сприймає і реалізує в усіх сферах життя (а не лише в економічній) ринкові моделі, а саме моделі інструментальної, цілераціональної поведінки.

“Мова грошей”, після того, як люди її винайшли й освоїли, змінила їх світосприйняття, створила нову культуру, докорінно відмінну від культури “безгрошового” соціуму. Поява монетних грошей збігається з історичною добою, означеною К. Ясперсом як “осьовий час”, починаючи від якого людина почала ставати такою, яка вона є донині. Правомірно стверджувати, що існує певний причиново-наслідковий зв’язок між ринковим устроєм грецької держави, що розвинувся завдяки винайденню монетних грошей, і світоглядним поворотом, який утвердив раціональність як основу ставлення людини до світу. Огляд історичних подій, якими було позначене, з одного боку, економічне, а, з другого боку, духовне життя Європи, дає можливість побачити кореляцію між розвитком товарно-грошового обігу та утвердженням раціоналістичних засад у європейській культурі. Періоди спаду і стагнації ринкової активності співпадають у часі з домінуванням

іраціоналістичних течій у духовній культурі, тоді як активізація процесів у товарно-грошовій сфері збігається зі зростанням інтересу до можливостей розуму та наукового пізнання.

Доба модерну, типовою ознакою якої є прагматично-діловий підхід до світу, протиставила ірраціональному прагненню до збагачення, яке було притаманне людям в усі епохи, механізм, що раціонально регламентує це ірраціональне прагнення – точний розрахунок. Гроші стають головною умовою й інструментом досягнення раціональності. Унаслідок проаналізованого М. Вебером історичного процесу утвердився сучасний нам тип цілераціональної підприємницької діяльності, в якій гроші стали втіленням формальної раціональності, замкненої на цілях, що не виходять поза межі економічної вигоди.

У постмодерну добу “нове”, “інформаційне”, “знанняве” суспільство витворюється на ринковій основі, в ринковій системі координат, у якій гроші – тепер уже електронні, мають силу, небачену в попередній історії. Кожен із попередніх типів грошей створив свою власну культуру. Тепер ера електронних грошей і “віртуальної економіки” ведуть до так само радикальних змін, до своєї власної версії цивілізації.

**У Розділі 4 “Онтологічний вимір: системна колонізація життєвого світу”** розглянуто спосіб, яким гроші вписуються у структуру взаємостосунків людини зі світом. Новизна підходу впливає із застосування до природи грошей категоріальної структури комунікативної філософії, що виражає опозицію “життєвого світу” та “системи”. Провідний напрям утвердження грошових кодів у людських стосунках – це роз’єднання суспільства на життєвий світ та систему. Виникнувши у комунікативних контекстах життєвого світу, гроші поступово відділилися від них і разом з політичною владою утворили самостійні коди, які стали інструментами системної колонізації життєвого світу. У модерну добу система тоталізується, а контексти життєвого світу відсуваються на задній план і маргіналізуються. Чим вища складність суспільства, тим інтенсивніше іде процес відсторонення системи від життєвого світу, внаслідок чого відбувається вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахункові. Зрештою система починає дезінтегруючим чином впливати на життєвий світ, витісняючи його на периферію соціального життя, він стає “провінційним”, “уречевленим”. Паралельно відбувається поляризація соціуму на державну владу і громадянське суспільство. У цьому процесі місце економічної діяльності в життєвому світі докорінно трансформується, внаслідок чого виникла економічна система, яка регулює свій внутрішній рух і обміни з її неекономічним оточенням (приватним господарюванням та державою) через монетарні канали – влада прирівнюється до грошей. Розмежованість держави і суспільства остаточно долається, економіка та державний апарат виступають як єдина системна сутність, що протистоїть комунікативній природі життєвого світу. Відповідно керована монетарними кодами економічна та

керована владою адміністративна системи в однаковій мірі стають загрозами для суспільної цілісності.

На місце традиційних чинників інтеграції життєвого світу, якими є цінності та традиції культури, монетарні коди приводять свої схеми інтеграції соціуму. Це реально існуючі й діючі структури взаємин між людьми, опосередковані медіумом грошей. Обмін грошей та товарів є специфічною формою соціальних зв'язків, у якому гроші постають як реальне предметне втілення зв'язку між людьми – об'єктивовані соціальні відносини. Ще за часів Золотого стандарту, який сформував основу міжнародної валютної системи, людство було уперше об'єднане конкретно-чуттєвою реальністю спільних грошей. У постіндустріальну добу, пройшовши тривалий період існування в конкретно-національних формах, гроші готові знову стати світовими у новому вигляді – як електронні гроші, що стають одним з провідних чинників глобалізації.

Одна з центральних соціальних проблем, породжених сучасними грошима – це зміни в характері злочинності. Для України, де понад половину економіки перебуває в “тіні”, гроші, що працюють у тіньовому та кримінальному секторі – це антисоціальна сила, яка підточує моральні основи суспільного життя, підриває надії на повернення на шлях нормального цивілізаційного розвитку. У науковій літературі для означення специфіки цих процесів у пострадянських країнах сформувалося поняття “тіньовий капіталізм”. Найважливіші риси цього соціального новотвору – інституціоналізація тіньової економіки, перетворення її на стійкий елемент економічної системи, тісне переплетіння як з кримінальною, так і з легальною господарською діяльністю. Тіньові гроші неминухо “вихлюпуються” зі сфери економіки в усі інші сфери суспільного життя, відбувається “тінізація” суспільства, тобто поступове розширення масштабів тіньових процесів за рамки економіки, “окупація” все нових сфер життя країни – політики, культури, науки, освіти, охорони здоров'я, військової сфери, мистецтва, фізичної культури та спорту, туризму, використання довкілля, індустрії відпочинку та розваг тощо. Проте необхідно усвідомити, що не гроші псують людей, а люди чинять з грошима відповідно до своєї природи, сформованої номенклатурною селекцією радянських часів та пострадянським періодом “дикого накопичення капіталів”.

Через нерозвиненість реальних чинників соціальної стратифікації саме гроші стали виконувати роль основного стратифікуючого фактору у процесі раптової глибокої соціальної диференціації українського суспільства у перехідний період. Така диференціація не відповідає в повній мірі ні потребам і закономірностям буття соціуму, ні реальним характеристикам конкретних людей, тому утворена соціальна структура має невиражений, нестабільний, непередбачуваний характер. Основним чинником економічної та політичної стабілізації нашого суспільства має бути середній клас. Це та верства, гроші якої можуть стати розумним і поміркованим засобом гідного людського життя, верства, яка підтримує у суспільстві ставлення до грошей як до мірила праці, професійної кваліфікованості, самореалізації особистого потенціалу людини та реалізації принципу

соціальної справедливості. Одним з обов'язкових кроків на шляху до економічної та соціальної модернізації має бути створення таких соціально-правових та економічних умов, за яких гроші можуть бути творчою силою. На їх основі можуть і мають бути побудовані нормальні людські відносини, в яких кожен матиме можливість гідно реалізувати свій потенціал, а разом з тим і одержати від суспільства необхідний йому захист та допомогу.

**У Розділі 5 “Епістемологічний вимір: гроші як квінтесенція раціональності”** розглянуто роль монетаристської свідомості та практик у процесі становлення та розвитку раціональності. Модернізацію як еволюцію західних суспільств у їх русі до сучасності дослідники широко розглядають крізь призму експансії цілераціональності. Ми аргументуємо, що, окрім сциєнтистського мислення, яке зазвичай називають як головний чинник цього процесу, опорою утвердження раціональності є прагматична життєва позиція “людини економічної”, яка будує свої стосунки зі світом на основі калькуляції прибутків і збитків, здебільшого у грошовому вимірі. При цьому гроші як квінтесенція прагматичної раціональності присутні у світі сучасної людини в масштабах, просто неспівмірних із попередніми епохами. На противагу комунікативній раціональності, гроші репрезентують собою інструментальну та стратегічну раціональність. Криза сучасного європейського розуму виявляється в тому, що утверджувана ним раціональність підриває основи традиційного життєвого світу, витісняючи його нормативні контексти. Унаслідок цього формується “одновимірність” думки та поведінки людини – новий, найбільш небезпечний вид тоталітаризму: тоталітарним стає сам виробничий механізм. У цьому новому тоталітаризмі гроші постають як чуттєво-наочне вираження “одновимірності”, універсальний посередник, що пов'язує людину з усіма формами споживання, які є, по суті, формами соціального контролю над нею. З другого боку, раціоналізація виявляється в економіко-культурному явищі “комодифікації” – перетворенні матеріальних культурних об'єктів на товар, що зводить все багатство життєвого світу людини до грошей. Культура, втягнута у процес комодифікації, перетворюється на галузь економіки. “Примирення” цінностей культури та цінностей ринку відбулося парадоксальним чином – культура сама опиняється серед учасників ринку.

Проект повернення до життєвого світу, який висуває комунікативна філософія, ґрунтується на ідеї, що ідеал розуму не вичерпується цілераціональністю, яку виплекала модерна доба. Необхідне віднаходження нових, досі не відкритих ресурсів у самій раціоналізованій всім попереднім розвитком людині. На противагу постмодерному запереченню ідеалу раціональності Ю. Габермас висунув потребу подолати надмірні претензії цілераціональності, яка намагається заступити місце розуму. Якщо в традиційному розумінні раціоналізація означає акумуляцію істинного емпіричного та аналітичного знання, то комунікативна раціональність означає усунення примусових стосунків між людьми. Таким чином життя, скеровуване традицією, змінюється життям, що керується комунікативним розумом.

Те, що в реальних господарських взаємодіях традиційного суспільства грошові стосунки були переплетені з нормативними контекстами життєвого світу, відповідно виявлялося у теоретичних поглядах на природу грошей: учення про економіку розвивалося як частина філософії моралі. У модерну добу розпочалося розмежування, з одного боку, філософії та етики як учення про моральні цінності та, з другого, економічної теорії (політичної економії), вільної від нормативних вимог. Внаслідок цього вже не економічне мислення спирається на етику, а етична категорія цінності зводиться до ціни, яка встановлюється ринком. Вирішальний крок у напрямі від розгляду людини у повноті всіх проявів її життєвого світу до бачення її крізь призму інструментальної раціональності зробив А. Сміт, ввівши концепт “людини економічної”. Паралельно “чиста економічна теорія” відокремлюється від господарської етики тоді, коли прибуток стає самоціллю. Звільнення економічної теорії від морально-ціннісних контекстів стає своєрідною добудовою інструментальної раціональності на вищому, теоретичному рівні. Проте водночас стає зрозумілим, що звільнене від нормативного змісту економічне знання втрачає смислоутворювальні орієнтири самої господарської діяльності. Унаслідок “звільнення від цінностей” методологічним принципом науково-прикладних дисципліни економічного напрямку стає ставлення до людської особистості як до об’єкта маніпуляцій, культивування нездорових потреб, стимуляції гірших сторін людської природи.

У наш час можна констатувати певні імпульси до руху в зворотному напрямі: у тих галузях знань, які традиційно мають своїм предметом грошові відносини, намітилася тенденція до усвідомлення евристичної та світоглядної обмеженості чисто прагматичних підходів до потреб людини та мотивації її діяльності. Починається пошук нормативних основ усередині самої економічної теорії, щоправда, сумнівний з огляду на обмеженість методологічних засад. У дослідження функціонування грошей включаються цінність людської особистості, благо, права і свободи людини. У фінансовій науці, поряд з “чистою” теорією державних фінансів, з’являються “фінансова аксіологія”, “фінансова антропологія”, “економічна антропологія”, “економічна аксіологія”. Проте, попри спроби узгодити принципи морального та економічного вибору, у сучасному економічному мисленні залишається чинним переконання в тому, що економічна ефективність та морально-етичні засади людського життя взаємно виключають одно одне. Прагнення до економічної ефективності, реалізоване на таких засадах, може створити реальну загрозу “розмивання” моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів, які формуються в процесі ринкової трансформації України.

**У Розділі 6 “Аксіологічний вимір: проблема раціонального обґрунтування етики відповідальності”** розглянуте функціонування грошей у системі соціальних та особистих ціннісних орієнтацій. Воно відбувається за моделями, визначеними сутнісною характеристикою будь-якого ціннісного феномена – його нормативною природою. Гроші є специфічною цінністю в

тому сенсі, що їх смислове наповнення не має власного змісту поза змістом тих конкретних благ, представником яких вони виступають (точніше здобуття ними такого власного змісту за певних обставин має місце, але виникає як певна аномалія, як те, що називається фетишизацією грошей). Проте власна значущість грошей розкривається в іншому ракурсі – в їх ролі *універсального еквівалента будь-якої цінності*, який слугує для зв'язку людини з будь-якими благами її життєвого світу, в такому сенсі вони постають у ролі специфічної соціальної субстанції всіх речей. Як кожна вартість, гроші виконують нормативну роль, скеровуючи поведінку людини за певними стереотипами. Гроші які знаходяться в розпорядженні людини, виступають як соціальна субстанція, яка принципово уможлиблює вибір, робить її суб'єктом багатьох сфер суспільного життя, слугує засобом її зв'язку з більшістю цінностей, які існують у сучасному соціумі, вони дають можливість вибрати будь-яку цінність із-поміж необмежено великої кількості.

Моральна легітимація грошово-ринкових механізмів зумовлена тим, що не існує рівноцінного їм за ефективністю механізму для досягнення сучасного рівня добробуту. Разом з тим вимогам справедливості відповідає лише *соціальне* ринкове господарство. У цивілізованих грошових взаєминах перевагу та успіх мають ті суб'єкти господарювання, у яких сформована й розвинена підприємницька трудова мораль. Процес її становлення досить тривалий, болючий і повинен мати свої передумови.

Найбільш поширена нині оцінка моральної значущості грошей будується на протиставленні духовних вимірів матеріальним аспектам буття і відповідно класифікує буття людини на два типи: “вищий”, для якого гроші втрачають своє значення, і “нижчий”, пов'язаний з монетарними моделями поведінки. У дисертації обґрунтовується висновок про те, що такий підхід є надмірним спрощенням проблеми. За змістом утилітарних орієнтацій у дисертації виділено вісім типів особистісної спрямованості на основі критерію індивідуального потенціалу продуктивності, сформульованого Е. Фроммом. Наголошено, що дію грошових чинників регуляції поведінки не варто сприймати як втрату автономії волі. Понад те, усунення економічного егоїзму з мотиваційної сфери особистості веде до апатії, що, порівняно з негативними наслідками функціонування грошей, ще більше суперечило б спільному благу.

Альтернативи, які стоять перед людиною щодо розпорядження грошима – це можливості споживання, або нагромадження, або інвестування грошей. Людина приймає конкретні рішення в залежності від своїх ціннісних орієнтацій. Крайніми полюсами спектру моделей споживання є гедонізм, тобто поведінка, націлена на зростання матеріальних потреб, та аскетизм, який бачить сенс життя у мінімізації матеріальних потреб, запереченні багатства і грошей. У культурі споживання ці крайні форми сполучаються в різних пропорціях і створюють широкий діапазон конкретних моделей поведінки споживача. Для суспільства доби постмодерну характерні такі тенденції у розвитку культури споживання, як посилення гедоністичної спрямованості моделей

споживацької поведінки, але паралельно й тенденція до заміни матеріалістичної мотивації постматеріалістичною; зростання плюралізму в смисловій значущості грошей для різних соціальних і демографічних верств; поглиблення диференціації у сприйнятті грошей, зумовленої соціально-культурною ідентичністю; зростання таких компонентів, як особисте самовираження; разом з тим посилюються маніпуляції поведінкою споживачів.

В Україні існують специфічні особливості фінансової поведінки, пов'язані з процесами соціально-економічної трансформації: гедоністичний ухил виявляється і сприймається різкіше; диференціація матеріального стану населення перейшла припустимі межі; паралельно зі стратегією мінімалізованого виживання формуються нові стереотипи престижного споживання. Тривалий час увага “пересічного” громадянина концентрується на грошах в силу їх відсутності або недостатності, тому стосовно вітчизняних умов є сенс говорити не про зниження, а про перебільшення значущості грошей у суспільній свідомості.

Наростаюча у постмодерну добу експансія грошових відносин у моральну сферу призводить до того, що намагання філософського обґрунтування етики ніколи ще не були такими важкими і навіть безнадійними, як у сучасну епоху. Недаремно представники комунікативної філософії стверджують, що кризова ситуація, в якій перебуває сьогодні людство – це етична проблема, а саме проблема створення макроетики за умов експансії інструментальної цілераціональності. Складність полягає в тому, що обґрунтування основоположних моральних цінностей та норм не може бути здійснене за класичною моделлю – лише за допомогою соціальних імперативів, до яких належать традиції. Засади нової етики мають бути витворені не всупереч раціональності – їх має створити сам розум. На погляд комунікативної філософії, обґрунтувати етику раціональним шляхом можливо за умов інтерпретації сфери моральної практики як міжсуб'єктного спілкування на противагу редукції людських дій до технічних чи стратегічних вимірів. У такому разі моральний обов'язок людини виникає із взаємних вимог відповідальності людей одне перед одним у межах комунікативної спільноти. Грошові відносини, які самою своєю суттю “вписані” в систему комунікативних практик, за певних соціальних умов можуть стати об'єктом таких взаємних вимог відповідальності. Існує також і зворотна залежність: гроші, матеріальна забезпеченість, добробут, до яких ми прагнемо, виявилися обумовленими не лише економічно, але й *культурно*. Умовою успішного ринкового реформування в Україні є розвиток культурних засад, на основі яких ринкові механізми не підпорядковують собі екзистенційні основи людського буття, а, не змінюючи своєї природи, можуть бути органічно вписані в соціальні контексти.

**У Розділі 7 “Соціальний вимір: стихія грошей та організована воля громадянського суспільства”** обґрунтований висновок, що сучасне суспільство у своєму розвитку підійшло до рубежу, коли воно мусить виробити більш універсальні механізми соціального контролю та

регуляції функціонування грошей. Ці механізми мають нести у собі потенціал, здатний поставити всеосяжний вплив грошей на суспільні процеси під контроль соціуму. У розділі простежено, як проблема взаємодії державних та ринкових механізмів поступово переходила з рівня політичної економії на рівень філософського осмислення питання: наскільки правомірне ототожнення докорінних потреб соціуму і цілей, які переслідує держава, формуючи свою фінансову політику?

Феномен перехідних економік, що утворилися після краху світового соціалізму, загострив проблеми економічної ролі держави, шляхів, форм, масштабів приватизації, позаяк заходи з роздержавлення у багатьох випадках не дали очікуваних результатів, а запущені ними ринкові механізми зробили гроші небезпечною соціальною стихією. У соціальному знанні відповідно визрівала засторога як проти стихії лібералізованої ринкової економіки, так і проти патерналізму держави загального добробуту, в якій роль громадянина переплітається з приватною роллю клієнта державної бюрократії, що по суті суперечить ролі громадянина держави.

Неухильне зростання маси грошей, якими держава розпоряджається від імені та в інтересах своїх громадян – це об'єктивна закономірність у житті сучасного суспільства. Проте співвідношення між “невидимою рукою” ринку та “видимою рукою” бюджетного процесу, як це слушно відзначає Р. Масгрейв, окрім багатьох інших чинників, у першу чергу залежить від філософії суспільства. Існує реальна соціальна потреба у визначенні засобами філософського знання смисложиттєвих орієнтирів для діяльності держави із задоволення потреби громадян у суспільних благах. Щоб усунути антагонізм абстрактного протистояння між системною раціональністю державних та ринкових механізмів і нормативними контекстами соціуму, потрібно шукати джерела легітимності загальної волі не у волевиявленні “усуспільнених приватних осіб”, а в самому процесі формування легітимного рішення громади. Межові засади економічних процесів лежать не в економічній політиці держави, а в механізмах прийняття владних рішень щодо економічних проблем: прийняття рішень щодо виробництва і розподілу суспільних благ, яке здійснюється через систему політичних інститутів, має носити неринковий характер. Реальною основою для цього, на нашу думку, можуть бути механізми “деліберативної демократії”: центр ваги формування громадської думки й волі переноситься з моральної позиції окремих громадян на процес дискурсивної реалізації нормативних вимог учасників обговорення.

В економічному знанні проблему: наскільки співпадають кардинальні інтереси суспільства і державної влади – найбільш чітко поставлено у теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенена. Принципова новизна його підходу – розуміння політичних механізмів як варіанту товарного ринку, коли політична діяльність у прихованій формі стає сферою одержання прибутку, хоча він і має неявний, корупційний характер. Суть поняття “суспільний вибір” полягає в тому, що прийняття рішень щодо виробництва і розподілу суспільних благ, яке здійснюється через систему політичних інститутів, має носити неринковий характер. Тільки за умов демократичного консенсусу щодо

основних параметрів суспільного вибору створюється той “соціальний капітал”, який робить уряд економічно і соціально ефективним.

В індустріальному та постіндустріальному суспільстві паралельно з експансією породжених ринком інструментальних взаємин був витворений соціальний феномен, здатний протистояти інструментальності грошових відносин – громадянське суспільство, яке на основі деліберативної демократії створює механізми, що обмежують монетарну поведінку моделями соціальної солідарності, заснованими на суспільному виборі. Суспільний вибір громадянської спільноти не відмінняє і не демонтує монетарних та адміністративних схем, але використовує їх для реалізації цілей соціальної солідарності. У світлі цієї тези зрозуміло, що одним з основних чинників в економічних труднощах пострадянських суспільств є недостатній розвиток громадянського суспільства та низька ефективність демократичних інституцій.

Проте і в країнах з розвиненими інституціями громадянського суспільства прийнятий після Другої світової війни конституційний принцип соціальної держави призвів не до всезагального добробуту, а до формування так званого “суспільства двох третин”, в якому, попри високий рівень життя більшості населення, існує значна верства громадян, певною мірою виключених з системи соціальних гарантій. Під величезним фінансовим тиском зростаючих соціальних виплат відбулося реформування моделі соціальної держави, суть якого полягає в переході від політики “соціальних витрат” до політики “соціальних інвестицій”, покликаної узгодити між собою принципи соціальної рівності та економічної ефективності. У роботі проаналізовані передумови, за яких фінансова діяльність держави, реалізуючи принципи “соціальних інвестицій”, може реально спрямувати функціонування грошей на втілення соціальної солідарності та субсидарності.

У **“Висновках”** підведені підсумки, зроблено узагальнення та окреслено можливі напрямки подальшого розвитку теоретичних та прикладних напрямів дослідження соціальної природи грошей. У дисертації запропоновано цілісну авторську концепцію грошей як соціально-культурного феномена, що утворює собою підсистему комунікативної системи соціуму.

Проведене дослідження дає підстави для таких висновків:

Взаємозв’язок між соціально-культурним феноменом грошей і формуванням сучасного типу соціальних взаємин та людської особистості полягає в тому, що еволюція та функціонування грошей спричинили тоталізацію інструментальної раціональності в модерному та постмодерному суспільстві. За таких умов економічна ефективність та морально-етичні засади людського життя взаємно виключають одно одне. Прагнення до економічної ефективності, реалізоване на цих засадах, може стати реальною загрозою “розмивання” моральних норм інструментальною раціональністю економічних механізмів, які формуються в процесі ринкової трансформації України. В економічно розвинених країнах Заходу окреслені небезпеки до певної міри врівноважувалися протестантською трудовою етикою та механізмами громадянського суспільства,

які сформувалися протягом століть адаптації соціуму до дії “невидимої руки ринку”. В сучасній Україні, паралельно з розбудовою національної державності, відбулося “десантування” ринково-грошових відносин у суспільство, не підготовлене до цього ні морально, ні політично, ні в культурно-історичному аспекті. Тому ринкова трансформація гостро зачіпає не лише господарський лад, але й фундаментальні основи життєвого світу української людини, вимагаючи відповідей на світоглядні проблеми, пов’язані з новою роллю грошей, грошових відносин, їх експансією в усі сфери соціального життя. Ці проблеми ще не знайшли достатнього опрацювання у вітчизняній філософії, понад те: існує певна відстороненість філософської думки від тем, пов’язаних з соціально-гуманітарними вимірами функціонування ринкових механізмів.

Новизна підходу, запропонованого в дисертації, полягає в тому, що соціокультурна природа грошей розглянута під кутом зору їх ролі як медіума соціальних комунікацій. Застосовуючи методологію комунікативної філософії для аналізу умов та моделей їх соціального функціонування, ми характеризуємо феномен грошей як символічну систему, що містить у собі коди, які через свою знакову форму регулюють соціальні взаємини. При цьому гроші є “матрицею” не лише економічної, але й соціальної реальності. Ключове слово для розуміння коду цієї “матриці” – раціональність.

Існує взаємозв’язок між винаходом монетних грошей та початком історичної доби, означеної К. Ясперсом як “осьовий час”, коли відбувся світоглядний поворот, що утвердив раціональність як основу ставлення людини до світу, започаткував процеси, в яких, у кінцевому підсумку, був витворений сучасний тип людини. Виявлено також кореляцію між розвитком товарно-грошових відносин та утвердженням раціоналістичних засад у європейській культурі наступних історичних епох. У добу модерну, типовою ознакою якої є прагматично-діловий підхід до світу, утвердився сучасний нам тип цілераціональної підприємницької діяльності, замкненої на цілях, що не виходять поза межі економічної вигоди. У постмодерну добу ера електронних грошей і “віртуальної економіки” ведуть до нової версії цивілізації, в якій поєднання економічної ефективності з моральною відповідальністю людей за результати своєї економічної діяльності стає необхідною умовою самозбереження людства.

Соціальний ресурс, спроможний поставити межі інструментальній раціональності грошових відносин, слід шукати не поза межами раціонального ставлення людини до світу, а в побудові раціональності понад її інструментальні виміри, позаяк розвиток сучасної цивілізації не має альтернатив щодо опори на раціональність так само, як у ній не існує можливості безгрошової економіки. При цьому ми спираємося на розрізнення, яке здійснює комунікативна філософія поміж *цілераціональністю*, яка визначається когнітивно-інструменталістським змістом, та *процедуральною раціональністю*, яка включає в себе морально-практичний та експресивний виміри і як свою сутнісну ознаку передбачає усунення примусових стосунків між людьми.

Неправомірним спрощенням є дихотомічний підхід, який будується на протиставленні духовних вимірів матеріальним аспектам буття і відповідно класифікує буття людини на два типи: “вищий”, для якого гроші втрачають своє значення, і “нижчий”, пов’язаний з монетарними моделями свідомості та поведінки. Картина типів людської особистості, пов’язаних з утилітарними орієнтаціями, значно складніша і залежить від індивідуального потенціалу продуктивності конкретної людини. Потрібне усвідомлення того, що інструментальні схеми монетаристської свідомості не є чимось випадковим, чужорідним у мотиваційній сфері людини, вони зумовлені довготривалим процесом історичного розвитку, природою сучасного соціуму, потребами повсякденного життя. Комунікативна система грошових взаємин має винятково високу здатність до саморегуляції, самозбереження і саморозвитку, тому вона працює ефективно скрізь, куди цим взаєминам вдалося проникнути. Людина завжди житиме у світі, в якому гроші будуть відігравати велику, й імовірно все зростаючу роль. Вона завжди повинна буде заробляти гроші, користуватися ними, і при цьому завжди вона буде в небезпеці потрапити від них у залежність. Людина не може ухилитися від цієї відповідальності – відмінити грошові відносини у суспільному житті або відмовитися від них у житті особистому. Але вона може ціною значних і постійних зусиль приборкати цю стихію, збалансувати породжені нею небезпеки, як вона робить це стосовно природних стихій або інструментальної раціональності науково-технічного розуму. Альтернативою “монетаристської свідомості” є не “антимонетаризм”, а “ринкова свідомість” – у ній схеми монетарної поведінки ефективно працюють в економічній сфері, але не поширюються на позаекономічні відносини.

Взаємодія між монетарними кодами та базовими цінностями людського буття специфічна тим, що гроші являють собою своєрідний ціннісний феномен, здатний тою чи іншою мірою виступати еквівалентом інших цінностей не лише в предметних взаєминах людей, але і в системі ціннісних орієнтацій особистості. При всій глибині соціальних деформацій, викликаних експансією інструментальної раціональності грошово-ринкових механізмів, вони знаходять свою моральну легітимацію в системі цінностей сучасного суспільства. Їх моральна легітимність полягає в тому, що не існує іншого рівноцінного за ефективністю механізму для досягнення сучасного рівня добробуту. Тому грошові інтенції в мотиваційній сфері людини заслуговують не морального засудження, а кваліфікованого аналізу з метою узгодження економічної раціональності з етичними імперативами.

У сучасній Україні світоглядну адаптацію до нової економічної реальності утруднює те, що в суспільній свідомості в силу низки причин закріплений образ грошей як неминучого соціального зла. Насправді корупція, цинізм, примітивне користолюбство, корпоративна взаємопідтримка, зневага до закону не є фатально неминучими явищами, спричиненими самим лише зростанням ролі грошей в економіці та поза її межами. Їх причини потрібно побачити також у деформаціях природи

соціальних відносин, що мали місце у радянську та пострадянську добу. Необхідне переосмислення ролі грошей, яке передбачає, по-перше, зведення їх статусу до більш поміркованого рівня економічного інструменту, і, по-друге, відхід “рядової людини” від позиції жертви всевладдя грошей і перетворення її на свідомого суб’єкта грошових відносин.

На механізми поєднання ринкової інструментальності та моральних цінностей впливає характер культурних традицій, у які вкорінена людина даного конкретного соціуму. Умовою успішного ринкового реформування українського соціуму є розвиток культурних засад, на основі яких ринкові механізми не підпорядковують собі екзистенційні основи людського буття, а, не змінюючи своєї природи, можуть бути органічно вписані в соціальні контексти.

Хоча в класичній філософії та економічній теорії державна влада розглядалася як противага стихійним впливам монетарних кодів на людину та соціум, її еволюція показала, що гроші та влада являють собою єдину систему інструментальної раціональності, яка, будучи втілена у діяльності державного апарату, досягає повної тотальності. Організація стосунків влади та громадянина за принципом “патрон – клієнт” знаходять своє логічне завершення в олігархічно-клановому характері влади, стирається відмінність між інструментарієм політичних та ринкових відносин, політика стає продовженням ринкової сфери. Тепер уже не економіка, а політика загрожує стати середовищем, з якого в усі прояви життєвого світу людини просочуються відносини, де все купується і продається за гроші. Єдиною соціальною силою, що насправді протистоїть інструментальній раціональності монетарних та владних кодів, є організована воля громадянського суспільства. У теоретичному осмисленні природи громадянського суспільства ключовим для його розуміння, як правило, вважають його функцію противаги системному впливові державно-адміністративної бюрократії на соціальні процеси. На нашу думку, для повнішого і глибшого розкриття сутності громадянського суспільства потрібно розглядати соціальну структуру, якій протистоїть громадянське суспільство, як системну єдність *двох* взаємопов’язаних чинників – *державної влади та монетарних механізмів* модерного та постмодерного суспільства. Інструментом, що підпорядковує стихію грошей контролю з боку суспільства, є конституційний та постконституційний вибір громадянського суспільства, який виводить прийняття економічних рішень поза рамки ринкових процесів.

Фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування, виражають собою соціальну природу грошей. Соціальний характер грошей визначається не самим фактом їх використання державою, а тим, що, внаслідок реалізації конституційного та постконституційного вибору, прийняття рішень про функціонування грошей виведено за рамки ринкових механізмів і підпорядковане гуманітарним пріоритетам суспільного вибору. Існує принципова відмінність поміж двома моделями функціонування грошей у сучасному суспільстві: перша заснована на фінансовій політиці правової держави у

громадянському суспільстві, друга – на фінансовій діяльності держави, яка має змогу діяти у власних інтересах як монополіст на політичному ринку. У першому випадку гроші здатні виявити і реалізувати свою креативну соціальну природу, у другому монетарна система суспільства стає джерелом деформацій у різних аспектах соціального життя.

За умов глобалізації традиційна держава, обмежена, з одного боку, розростанням наднаціональних інтеграційних та транснаціональних органів, та, з другого, розширенням повноважень громадянського суспільства, має все менше можливостей визначати пріоритети розвитку, формувати громадські інтереси навколо спільного блага. Під тиском цього процесу відбувається перехід від механізмів інструментальної раціональності до ресурсу життєвого світу – національно орієнтованої економічної політики держави, коли вона знаходить противагу глобалізаційним чинникам в контекстах національної ідентичності, підтримуваних громадянським суспільством.

Відтак соціокультурна та економічна сфери, а також світоглядно-філософське та економічне знання підійшли до тієї межі, за якою вони не можуть розвиватися далі, “не знаючи” одне одного. На це існує принаймні дві причини: по-перше, сучасна цілераціональна людина як цивілізаційний тип готова вийти поза межі “людини економічної”, по-друге, економічне життя, попри глобалізаційні процеси, а можливо й унаслідок глобалізації, виявляє свою обмеженість, залежність від соціокультурних чинників як граничних засад детермінації господарської діяльності людей. Репрезентований грошима код “системи” й репрезентовані національними та громадянськими цінностями моделі “життєвого світу” насправді не рівнозначущі: цінності “життєвого світу” самодостатні, тоді як коди “системи” потребують легітимації. Саме легітимація громадянським суспільством кардинальних рішень щодо того, на що держава буде використовувати гроші своїх громадян, забезпечує неринковий характер цих рішень і слугує гарантією, що сила грошей не буде спрямована проти життєвих інтересів людини та суспільства.

В Україні ринкова трансформація не призвела в достатній мірі до реалізації соціально-креативної функції монетарних механізмів тому, що введення їх у дію не було своєчасно доповнене адекватною економічним перетворенням розбудовою громадянського суспільства. Це перетворило хаотично утворювані ринкові структури та взаємини в асоціальну стихію. Необхідна кореляція між розбудовою ринкової економіки і поступом громадянського суспільства, щоб запобігти розмиванню базових цінностей буття нації монетаристською свідомістю.

#### ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

##### **Монографія:**

1. Скринник З.Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 335 с., 19,5 д.а.

**Статті у наукових фахових виданнях:**

2. Скринник З.Е. Гроші в контекстах соціальної комунікації // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Філософія. – 2005. – № 13 – С. 80–85. – 0,5 друк. арк.
3. Скринник З.Е. Гроші в контексті життєвих смислів “одновимірної” людини // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Вип.. 15. – Київ: Видавничий центр КНЛУ. – 2005. С. 79-86. – 0,5 друк. арк.
4. Скринник З.Е. Інструментальна раціональність грошей: пізнавальний вимір // Філософські пошуки. Пізнання: епістемологічний, онтологічний та соціальний виміри. Випуск XIX. ІФЛПС–ЛФС–“Cogito”. Львів – Одеса: “Центр Європи”, 2005. – С. 146–156. – 0,5 друк. арк.
5. Скринник З.Е. Про онтологічну природу електронних грошей як віртуальної реальності // Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України, 2005. – Вип. 47. – С. 202-212. – 0,5 друк. арк.
6. Скринник З.Е. Розвиток грошової комунікації як чинник утвердження раціональності у менталітеті Західної Європи // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Серія “Філософія, психологія, педагогіка”. – 2005. – № 2 (14). – С. 30–38. – 0,5 друк. арк.
7. Скринник З.Е. Процес смислоутворення як зміст історичної еволюції грошей // Людинознавчі студії. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету. Випуск дванадцятий. Філософія. – Дрогобич, 2005. – С. 117 – 127. – 0,5 друк. арк.
8. Скринник З.Е. Гроші як інструмент системної колонізації життєвого світу людини // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Філософія. Випуск 14, 2006. – С. 69 – 73. – 0,5 друк. арк.
9. Скринник З.Е. Економічна аксіологія: від економіки до філософії // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. Серія Філософія. Випуск 301–302. – 2006. – С. 135–139. – 0,5 друк. арк.
10. Скринник З.Е. Трансформація системи цінностей українського соціуму: нова значущість грошей // Філософські науки. Збірник наукових праць. Суми: Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка. – 2006. – С. 129–137. – 0,5 друк. арк.
11. Скринник З.Е. Монетаристська свідомість та її соціальні альтернативи // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Вип.17. Київ: Видавничий центр КНЛУ. – 2006. – С. 275–281. – 0,5 друк. арк.
12. Скринник З.Е. Формування грошової комунікації як фактор раціоналізації людського життя // Вісник Київського національного університету ім. Шевченка. Серія Філософія, політологія. – 2006. – № 76–79. – С. 200-203. – 0,5 друк. арк.

13. Скринник З.Е. “Філософія грошей” на тлі їх експансії // Філософська думка. Науково-теоретичний часопис інституту філософії НАН України. – 2006. – № 3. – С. 155-159. – 0,5 друк. арк.
14. Скринник З.Е. Гроші як медіум комунікації: знакова природа грошей // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Серія “Філософія, психологія, педагогіка”. – 2006. – № 1 (16). – С.38–42. – 0,5 друк. арк.
15. Скринник З.Е. Гроші як предмет філософських роздумів // Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України. – 2006. – Вип. 55. – С. 154–163. – 0,5 друк. арк.
16. Скринник З.Е. Еволюція онтологічної природи грошей як феномену культури // Вісник Львівського університету. Серія “Філософські науки”. – 2006. – Вип. 9. – С. 36–45. – 0,5 друк. арк.
17. Скринник З.Е. Ринковий вибір та антиринкова свідомість: світоглядні аспекти економічної модернізації // Персонал. – 2006. – № 12. – С.15–18. – 0,5 друк. арк.
18. Скринник З.Е. Гроші як метамова: смислоутворюючий аспект грошової комунікації // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Філософія. Вип. 309–310. – С. 76–80.
19. Скринник З.Е. Соціокультурне буття грошей: між “життєвим світом” та “системою” // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. – Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України, Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка. – С.78–89. – 0,5 друк. арк.
20. Скринник З.Е. Проблема справедливості та солідарності у соціальній філософії: держава та економіка // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2006. – Вип. 27. – С. 218–226. – 0,5 друк. арк.
21. Скринник З.Е. Раціоналізація життєвого світу як основний зміст модернізації // Totallogy. Постнекласичні дослідження. (Центр гуманітарної освіти НАН України) – 2006. Вип. № 15–16. С. 502–511. – 0,5 друк. арк.
22. Скринник З.Е. Гроші в системі цінностей “людини економічної” // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць. Вип. 18. – Київ: Видавничий центр КНЛУ. – 2006. С. 74–80. – 0,5 друк. арк.

**Навчальні посібники, статті у наукових виданнях:**

23. Предмет і проблематика філософії: Навчальний посібник. Рекомендований Міністерством освіти і науки України / Скринник М.А., Скринник З.Е., Карась А.Ф., Пашук А.І., Рижак Л.В., Захара І.С., Кондзьолка В.П.; Сичивиця О.М. Під редакцією М.А.Скринника та З.Е.Скринник. – Львів: Львівський банківський інститут Національного банку України, 2002. – 485 с.
24. Стельмах В.С., Смовженко Т.С., Скринник З.Е. Гроші – Людина – Соціум: параметри взаємин: Навчальний посібник. Рекомендований Міністерством освіти і науки України. Львів: Львівський банківський інститут Національного банку України, 2006. – 188 с.

25. Скринник З.Е. Скринник М.А. “Сотий рік” і вартості людського буття // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”. – Львів: УДЛТУ, 1993. – С. 236 – 246. – 0,6 друк. арк.
26. Скринник З.Е. Проблеми гуманітарної підготовки фахівців банківської системи // Банківська система України: теорія і практика становлення. Збірник наукових праць: У двох томах. Том 2. – Суми: ВВП “Мрія-1”ЛТД “Ініціатива”, 1999. – С. 363–370. – 0,6 друк. арк.
27. Скринник З.Е. Філософсько-світоглядні аспекти адаптації особи до системи вартостей громадянського суспільства // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – С. 105–107. – 0,3 друк. арк.
28. Скринник З.Е. Світоглядно-філософські аспекти стандартів освіти // Актуальні проблеми та перспективи вдосконалення підготовки конкурентоздатних фахівців. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ: ВЦ КНЕУ, 2001. – С. 30–32. – 0,3 друк. арк.
29. Скринник З.Е., Гіптерс З.В. Гуманітарна підготовка студентів економічного профілю. Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 1. – С. 94–98. – 0,5 друк. арк.
30. Скринник З.Е., Гіптерс З.В. Гуманітарна підготовка фахівців як фактор виховання майбутніх підприємців // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Проблеми формування і реалізації політики сприяння розвитку підприємництва в Україні. Збірник наукових праць / НАН України, Інститут регіональних досліджень. Випуск 1 (XXXII) – Львів, 2002. – С. 339–344. – 0,5 друк. арк.
31. Скринник З.Е. Досвід проведення щорічного конкурсу дипломних робіт випускників економічних факультетів ВНЗ м. Львова “Економічним реформам – знання та енергію молодого покоління” // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції Міністерства науки та освіти України та Запорізького національного технічного університету “Науково-дослідна робота студентів: аспект формування особистості майбутнього вченого, фахівця високої кваліфікації”. – Запоріжжя, 2002. – С. 231–234. – 0,3 друк. арк.
32. Скринник З.Е. Інструментальна раціональність грошей та екзистенційні цінності людського життя // *Filosofia blizsa życia*. – Т. II. – Warszawa: Wyższa Szkoła Finansów i zarządzania, 2005. – С. 259–269.
33. Скринник З.Е. Скринник М.А. Проблема української ідентичності у світлі трьохсотп’ятидесятирічної “ювілейної” дати // Переяславська Рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Інститут історії України НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, 2004. – С.217–225. – 0,5 друк. арк.

34. Скринник З.Е. Ставлення до грошей у самовизначенні людини щодо базових цінностей її буття // Російський срібний вік: проблема особистості. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Дрогобич: ДДПУ ім. І.Франка, 2005. – С. 44–57. – 0,5 друк. арк.
35. У грошей своя філософія // Вісник Національного банку України. – 2005. – № 100. – С. 44–47.
36. Скринник З.Е. Світоглядні аспекти трансформації фінансової сфери України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Євроінтеграційний курс України: фінансовий вимір. Збірник наукових праць. Випуск 3 (LIX) / У двох частинах. Частина I. Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2006. – С. – 0,5 друк. арк.
37. Скринник З.Е. Гроші як метамова в комунікативній філософії // Філософія гуманітарних наук: актуальність і перспективи розвитку. Збірник матеріалів наукової конференції 5–6 жовтня 2006 р. Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича. 2006. С. 93 – 96. – 0,3 друк. арк.
38. Скринник З.Е. Людина в системі грошових відносин сучасної України // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України. Збірник наукових праць: Том 16. – Суми: УАБС НБУ, 2006. – 0,5 друк. арк.
39. Скринник З.Е. Соціокультурний феномен грошей як аксіологічна проблема // Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків: Харківський національний економічний університет, 2006. – С. 345–349. – 0,4 друк. арк.
40. Скринник З.Е. Виртуальная реальность современных денег: информация как субстанция экономических процессов // Великие преобразователи естествознания. Макс Планк. XXI международные чтения. Тезисы докладов. – Минск: БГУИР, 2006. – С. 375–378.
41. Скринник З.Е. Інструментальна раціональність грошей: інтеграція у систему влади // Громадянське суспільство як здійснення свободи: Збірник наукових праць (третій випуск), підготовлений за дослідницькою програмою кафедри філософії Львівського національного університету ім. І.Франка. – С. 249–258. – 0,5 д.а.

## АНОТАЦІЯ

**Скринник З.Е. Гроші як соціокультурний феномен у вимірах практичної філософії.** – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005.

У дисертації запропоновано нове теоретичне вирішення важливої наукової проблеми – висунуто цілісну авторську концепцію соціально-культурної сутності феномена грошей. Виявлено соціокультурні механізми, через які монетарні відносини спричиняють тоталізацію

інструментальної раціональності в життєвому світі людини та передумови, за яких можливо протистояти такій тоталізації у процесі ринкової трансформації в Україні.

З'ясовано соціальну природу культурного феномена грошей як медіума соціальних комунікацій. Проаналізовано особливості узагальнення, абстрагування та ідеалізації в процесі історичної еволюції грошей як спеціалізованої мови. Виявлено причини та наслідки перетворення метамови грошей у специфічну матрицю культурної реальності, її вплив на розвиток та утвердження раціональності у соціальному житті. На цій основі розкрито роль грошей у процесі системної колонізації життєвого світу людини в добу Модерну.

Окреслено коло методологічних проблем, що вимагають поглиблення взаємодії філософського та економічного знання. Досліджено місце та роль феномена грошей у системі соціальних та індивідуальних цінностей. Проаналізовано передумови еволюції “людини економічної” у напрямку до “людини етичної”. Аргументовано, що єдиною соціальною силою, що протистоїть інструментальній раціональності монетарних кодів, є організована воля громадянського суспільства. Визначено соціальну природу грошей: це ті фінансові важелі, які держава, реалізуючи суспільний вибір, використовує для надання економіці соціального спрямування.

Ключові слова: гроші, філософія грошей, комунікативна філософія, громадянське суспільство, інструментальна раціональність, етика відповідальності, людина економічна, державні фінанси.

## АННОТАЦИЯ

**Скрынник З. Э. Деньги как социокультурный феномен в измерениях практической философии. – Рукопись.**

Диссертация на соискание научной степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2006.

В диссертации предложено новое теоретическое решение важной научной проблемы – выдвинута целостная авторская концепция социально-культурной сущности феномена денег. Выявлены социокультурные механизмы, посредством которых монетарные отношения приводят к тотализации инструментальной рациональности в жизненном мире человека, а также предпосылки, создающие возможность противостоять такой тотализации в процессе рыночной трансформации в Украине.

Выяснена социальная природа культурного феномена денег как медиума социальных коммуникаций. Проанализированы особенности обобщения, абстрагирования и идеализации в процессе исторической эволюции денег как специализированного языка. Исследован онтологический статус современных денег как формы виртуальной реальности. В частности

установлено, что, теряя предметно-чувственную форму, электронные деньги существуют как упорядоченная знаковая система, назначение которой – задавать алгоритм метасистемы экономической жизни. Тем самым информация превращается в субстанциальную основу современной экономической и социальной реальности.

Выявлены причины и последствия превращения метаязыка денег в специфическую матрицу культурной реальности, ее влияние на развитие и утверждение основ рациональности в европейской духовной жизни. На этой основе раскрыта роль денег в процессе системной колонизации жизненного мира человека в эпоху Модерна. Проанализировано ведущее направление утверждения денежных кодов в социальных отношениях под углом зрения предложенной Ю. Габермасом интерпретации истории современного общества как разъединения жизненного мира и системы. Обосновано, что в результате этого процесса возникает экономическая система, которая регулирует не только свое внутреннее движение, но и влияние на неэкономичное окружение через монетарные каналы. Власть сращивается с деньгами, экономика и государственный аппарат выступают единой системной сущностью, в результате чего экономическая и административная системы в одинаковой мере становятся угрозами для общественной солидарности и свободы. Рассмотрены роль и место денег в структурах коммуникативных практик под углом зрения угрозы превращения человеческих отношений в объект манипулирования или товар.

Очерчен круг методологических проблем, которые требуют углубленного взаимодействия философского и экономического знания. Артикулировано, что экономическая деятельность, не ориентированная на гуманитарные параметры, теряет не только прагматическую эффективность, но и социальный смысл, становится источником “нового тоталитаризма”, когда тоталитарным становится сам экономический механизм.

Исследовано место и роль феномена денег в системе ценностных ориентаций “человека экономического”. Проанализированы предпосылки эволюции “человека экономического” по направлению к “человеку этическому”. На основе трудов западных философов XVIII–XX веков выяснены экспликации и решения антиномии между потребностью рационального обоснования этики и экспансией инструментальной рациональности денег в жизненный мир человека. Обоснована потребность перейти от идеологизированного образа денег как отчужденной человеческой сущности к объективному пониманию их социального и культурного (в отличие от экономического) содержания. Это содержание определено как созданный человеческой деятельностью инструментарий для достижения понимания между людьми и сбалансирования их интересов.

Аргументирована взаимозависимость экономической модернизации и культурной идентичности нации: на механизмы сочетания рыночной инструментальной рациональности и моральных

ценностей влияет характер культурных традиций, в которые укоренен человек конкретного социума. В частности, в Украине социальные движения нашего времени имеют культурреволюционную специфику в результате угрозы для национальной идентичности. Только на этой основе рыночные механизмы могут быть органически вписаны в социальные контексты. Проанализирована связь социальных функций денег с артикуляцией национальной идентичности и суверенитета.

Аргументировано, что единственной социальной силой, которая противостоит инструментальной рациональности монетарных кодов, является организованная воля гражданского общества. Определена социальная природа денег: это те финансовые рычаги, которые государство, реализуя общественный выбор, использует для придания экономике социальной направленности.

Уточнены социальные (в отличие от экономических) аспекты бытия денег как объективированных социальных отношений. В частности проанализированы причины и последствия ситуации, при которой в массовом сознании современной Украины сохраняется идеологизованный образ денег как социального зла. Обосновано, что одним из обязательных шагов на пути к экономической и социальной модернизации должно быть создание таких политико-правовых, экономических и морально-психологических условий, при которых деньги могут быть идеологически нейтральным инструментом экономической деятельности и решения социальных проблем. В мировоззренческом плане необходимый отход “рядового” человека от позиции жертвы всевластия денег и превращения его в сознательного субъекта денежных взаимоотношений.

Ключевые слова: деньги, философия денег, коммуникативная философия, гражданское общество, инструментальная рациональность, этика ответственности, человек экономический, государственные финансы.

## SUMMARY

**Skrynnyk Z. E. Money as the social-cultural phenomenon in the measuring of practical philosophy. – Manuscript.**

Dissertation thesis for obtaining the scientific degree of the Doctor of Philosophy on a specialty 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. Lviv Ivan Franco National University. Lviv, 2006.

The new theoretical solution is offered of important scientific problem – the integral author conception is pulled out of essence of the social-cultural phenomenon of money. The mechanisms are exposed of the interdependence between the evolution of money and the diffusion of the instrumental rationality in the vital world of man. Social nature of the cultural phenomenon of money is found out as the medium of social communications. The generalization, abstracting and idealization are analyzed in the historical evolution of money as of a specialized language. Reasons and consequences are exposed of money's transformation in

the specific matrix of cultural reality and its influence on development of the rationalisms in European spiritual life.

The methodological problems are found out which demand the deepening of co-operation between the philosophical and economic knowledge. The economic activity not orientated on humanitarian parameters loses not only pragmatic efficiency but also social sense, becomes the source of a “new totalitarianism”.

The place of money is explored in the system of the social and individual values. Pre-conditions of evolution of “man economic” towards a “man ethic” are analyzed. Interdependence of economic modernization and cultural identity of nation is argued.

The thesis is grounded, that the only social force, which resists against the instrumental rationality of monetary codes, is the organized will of civil society. Social nature of money is defined as the financial leverages, which the state uses to grant the social direction to the economy, realizing the public choice.

Keywords: money, philosophy of money, communicative philosophy, civil society, instrumental rationality, ethics of responsibility, man economic, state finances.

Підписано до друку 22.03.2007. Формат 60х90 1/16.

Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк різнограф.

Облік.-вид. арк. 1,9.

Наклад 100. Зам. № 640.

Віддруковано в редакційно-видавничому відділі ЛІБС УБС НБУ.

Львівський інститут банківської справи

Університету банківської справи Національного банку України

79005, м.Львів, просп. Т.Г.Шевченка, 9